

हुंभाळो नंगारारो

दि.०३, डिसेंबर २०१८ पोहरादेवी ता.मानोरा जि.वाशिम महाराष्ट्र राज्य

Digitized by eGangotri

गोर बंजारा समाज : शिक्षण आणि समकालीन आव्हाने

प्रा. ईश्वर लक्ष्मण राठोड
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
शि. म. ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय, कळंब

प्रस्तावना :

3 डिसेंबर 2018 रोजी पोहरागड येथे होणाऱ्या विश्वव्यापी नंगारा यात्रा महोत्सवानिमित्त स्मरणिका प्रकाशनासाठी मी माझा लेख पाठविण्याचा प्रयत्न केला आहे. लेख पाठवित असताना मनस्वी आनंद होत आहे. आणि मी ज्या विशयावर लेख पाठविण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्या विशयावर माझ्या मनामध्ये खेद देखील निर्माण होत आहे. कारण की, 'गोर बंजारा समाज : शिक्षण आणि समकालीन आव्हाने' या विशयावर लेख लिहिण्याचा जेव्हा मी प्रयत्न केला. त्यावेळी माझ्या असे निदर्शनास आले की, बंजारा समाजाची शिक्षण क्षेत्रातील अत्यंत दयनीय व वाईट परिस्थिती असलेले दिसून येते. आज 21 व्या शतकात जगातील इतर देश आणि भारतातील इतर राज्यात अन्य समुदायापेक्षा बंजारा समाज मात्र विकासाच्या केंद्रस्थानी न राहता परिघावर असलेला दिसून येतो. विकासाचे समाजशास्त्र या अभ्यासकांच्या मते, विकासापासून वंचित असलेल्या, परिघावर संघर्षमय जीवनाला लढा देणाऱ्या समाजाला केंद्रस्थानी आणून त्या समुदायामध्ये परिवर्तन घडवून आणणे फारच गरजेचे असेलेले दिसून येते. तसेच बंजारा समाजाच्या बाबतीत देखील होणे गरजेचे आहे. समकालीन परिस्थितीत बंजारा समाजाच्या विकासाचा अभ्यास केल्यास हे निदर्शनास येते की, बंजारा समाजाला विकासापासून दूर ठेवून शोषण केल्या गेले आहे. बंजारा समाजाच्या प्रगती, परिवर्तन आणि विकासाच्या दिशेने वाटचाल करण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. म्हणून प्रथमतः बंजारा समाजाला शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे गरजेचे आहे. जर बंजारा समाज हा शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आला तर या समाजासमोरील समकालीन आव्हानांला तोंड देता येईल, नाही तर समाजाची फार मोठी हानी होवू शकते. म्हणून बंजारा समाजाला जंगल, दया खोयातून, अत्यंत मागास भागातून विकासाच्या केंद्रस्थानी आणून शिक्षण तसेच इतर सर्व क्षेत्रात विकसित करून

बंजारा समाजाला मुख्य प्रवाहात आणणे गरजेचे आहे. संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :-

1. गोर बंजारा समाजाची पार्श्वभूमी समजून घेणे.
2. गोर बंजारा समाजाच्या शिक्षणाच्या स्थितीचे अध्ययन करणे.
3. गोर बंजारा समाजाच्या जन समुदायासमोरील समकालीन आव्हाने समजून घेणे.

गृहितकृत्ये :-

1. बंजारा समाजाची शिक्षणातील परिस्थिती अत्यंत दयनीय आहे.
2. बंजारा समाजाच्या परिवर्तनासाठी रोजगाराभिमूख शिक्षण व तांडा तेथे उद्योग निर्मितीची व्यवस्था होणे गरजेचे आहे.
3. समकालीन परिस्थितीत बंजारा समाजाला अनेक आव्हानांला तोंड द्यावे लागत आहे.

अभ्यासपद्धती :-

शोध निबंध हा संशोधनाचा एक भाग असतो. ज्या प्रमाणे संशोधनातून संशोधक हा एखाद्या समस्येचे सुत्रण करतो आणि निष्कर्षाप्रत पोहचतो. त्याचप्रमाणे शोधनिबंधात देखील एखादी समस्या निश्चित करून त्या समस्येची कारणमिमांसा केली जाते. आणि समस्येच्या सोडवणूकीसाठी शिफारशी सुचविण्यात येतात. तसेच संशोधनाप्रमाणे शोधनिबंधासाठी सुध्दा तथ्ये संकलित करण्याची गरज पडते. तथ्य संकलन म्हणजे अध्ययन विषयाच्या सखोल अभ्यासासाठी अध्ययन सामग्री गोळा करणे होय. हे तथ्य संकलन प्रामुख्याने दोन प्रकारे करण्यात येते.

तथ्य संकलन :-

प्राथमिक स्त्रॉंत - प्राथमिक तथ्य संकलना अंतर्गत गोळा करण्यात येणारी तथ्ये ही प्रामुख्याने निरिक्षण, प्रश्नावली आणि मुखाखत अनुसूची यांच्या

माध्यमातून गोळा केली जातात.

द्वितीयक स्त्रोत— द्वितीय तथ्य संकलन हे शासकीय अहवाल, पुस्तके, मासिके, ग्रंथ, नियतकालिके, वर्तमानपत्र तसेच प्रकाशित आणि अप्रकाशित ग्रंथांच्या माध्यमातून गोळा केली जातात.

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अध्ययनासाठी प्रामुख्याने द्वितीयक तथ्यांचा आधार घेण्यात आले असून ही तथ्ये बंजारा समाजाचे शिक्षण आणि समकालीन आव्हाने यांच्याशी संबंधीत असून ग्रंथ, पुस्तके, नियतकालिके, मासिके, वर्तमानपत्र, अहवाल यांच्या माध्यमातून गोळा करण्यात आली आहेत.

गोर बंजारा समाज :-

भारतीय संदर्भात बंजारा समाज हा भारतीय सभ्यता व संस्कृतीचा अविभाज्य घटक आहे. जागतिक संदर्भात जेव्हा बंजारांचे अध्ययन केले जाते तेव्हा ते जिप्सी, बोहेमियन, प्लमिश, तारमार, हितेन्स इत्यादी नावांनी ओळखले जातात. या सर्वांचा इतिहास त्यांच्या बोलीभाषेतून उपलब्ध आहे. कारण प्राचीन व मध्ययुगीन काळात हे लोक अशिक्षित होते आणि त्यांचे मूळ स्थान भारत आहे. 'जत मतरो वत गोकूळ नंगरी, आसी नंगरीनं गोरमाटी वसगे' अशा प्रकारचे लोकगीत आजही समाजात वेगवेगळ्या सांस्कृतिक कार्यक्रमात गाईल्या जाते. गोर बंजारा समाज हा सिंधू संस्कृतीकालीन वा सिंधू संस्कृती पर्वकालीन समाज असल्याचे सप्रमाण सिद्ध झाले आहे. सिंधू संस्कृती काळापासून हा समाज धर्मविहीन, गोर संस्कृती, रूढी, परंपरांचे पालन करून निसर्ग पुजक आदिम समाज म्हणावा लागेल. तो आपल्या जीवन शैलीलाच आपला धर्म मानत आलेला आहे. काळ जसजसा बदलत जातो तसतसा काळाबरोबर इतिहास, संस्कृती, समाज या सर्वांमध्ये परिवर्तन होत असलेला दिसून येते. परंतु हे सर्व बदल होत असताना बंजारा समाजाचे मुळचे सांस्कृतिक रचनाबंध आजही शाबूत राहिलेले दिसून येते. बंजारा समाजाच्या ऐतिहासिक पुराव्यासंदर्भात अनेक दाखले देता येईल. सिंधू संस्कृतीपासून ते थोर साहित्यिक नजीर यांच्या गझलामध्ये उल्लेख आहे, नजीरच्या गझलांपैकी एक गझल 'सब ठाठ पडा रह जायेगा जब लाद चलेगा बंजारा' या वाक्यावरून असे निदर्शनास येते की, बंजारा समाज हा त्या काळातही होता आणि ते सातत्याने भटकंती करीत असत, असेच या

विधानावरून सिद्ध होते.

भारतामध्ये वेगवेगळ्या राज्यांत बंजारा समाज समुदाय करून राहत असून तांडा व्यवस्थेची जोपासना करीत असतांना दिसून येते. भारतात बंजारा समाजाची तांडे प्रामुख्याने महाराष्ट्र, केरळ, कर्नाटक, ओरिसा, आंध्रप्रदेश, बिहार, तामिळनाडू, पंजाब, हरियाना या राज्यात मोठ्या प्रमाणात आढळते. गोर बंजारा समाजाची प्रदेशपरत्वे वेगवेगळ्या नावांनी ओळख निर्माण झालेली आहे. महाराष्ट्रात काही जिल्ह्यात बंजारी व इतरत्र बंजारा किंवा लमाण म्हणून ओळखले जाते. बंजारा विशेषतः विदर्भ व मराठवाड्यात मोठ्या प्रमाणात आढळून येते. वाणिज्य किंवा वणज या शब्दावरून बंजारा किंवा बनजारा आणि लवण म्हणजे मिठ वाहणारे यापासून लमाणी हे नाव त्यांना मिळाले असावे. त्यांच्या मूलस्थानाविषयी निश्चित माहिती मिळत नाही. महाराष्ट्र राज्यात बंजारा समाजाला विमुक्त जातीचा दर्जा दिलेला आहे. आंध्रप्रदेशात ते सुगाली, दिल्लीत शिरकिवन, राजस्थान व केरळात गवारिया, गुजरात मध्ये चारण बंजारा म्हणून ओळखले जातात.

संस्कृती म्हणजे संस्कारातून घडून येणारी कृती ज्याच्यानुसार एखाद्या समाजाला आपल्या जीवनाला आकार द्यावयाची इच्छा असते. अशा अंतिम मूल्यांची जाणीव म्हणजे संस्कृती म्हणता येईल. तांडा व्यवस्थेत संस्कृतीची जोपासना केली जाते. तसेच या संपूर्ण व्यवस्थेला तांडा व्यवस्था गोरवट म्हणून संबोधले गेलेले आहे. भारतीय बंजारा समाज हा स्वतंत्र अशी आपली स्वतःच्या संस्कृतीची जोपासना करीत असतात. बंजारा लोक आपल्या सांस्कृतिक एकीकरणास 'गोरवट' असे म्हणतात. स्वतःला हे लोक गोर म्हणून घेतात. गोरमाटी म्हणजे बंजारा स्त्री-पुरुष असा बंजारा बोलीभाषेतील शब्द आहे. स्वतःच्या बोलीला हे लोक गोरबोली, गोरूर बोली म्हणून संबोधतात. म्हणूनच बंजारा गणाचे खरे नाव गोर बंजारा गण हे असावे.

गोर बंजारा समाजाचे शिक्षण आणि समकालीन आव्हाने :-

संत सेवालाल महाराज यांच्या सुधारणावादी व मानवतावादी विचारांचा आकलन केल्यास आपणास ते विचार विज्ञानवादी किंवा प्रत्यक्षवादी विचार असलेले दिसून येतात. संत सेवालाल महाराज हे

बंजारा समाजाचे कल्याणकारी समाजसुधारक होते. बंजारा समाजाच्या हितासाठी, समाजाला वैज्ञानिक दृष्टिकोन देण्यासाठी वेगवेगळ्या प्रकारे उपदेश दिले. या थोर समाजसुधारकांनी बंजारा समाजाला खरी दिशा देण्याचे कार्य केले. संत सेवालाल महाराजांनी देखील समाजला शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले. बंजारा समाजात प्रचलित अशी म्हण आहे की,

मातेर मांयी मत छ
मतेर मांयी ताकत छ
ताकतेर मांयी राज छ
राजेर मांयी साज छ
अन सेरो मुळ मातो छ

या बंजारा बोली प्रमाणे बंजारा सामाजाचा विविध क्षेत्रामध्ये विकास करावयाचा असेल तर प्रथम ज्या ठिकाणी विचार निर्माण होतात ते आहे डोकें, त्या डोक्याचा विकास करावयाचा असेल तर शिक्षण घ्यावे लागेल. शिक्षण घेतल्यानंतरच विचाराची देवाण-घेवाण होवू शकते. विचाराचे आदान-प्रदान झाले तर या समाज व्यवस्थेतील धार्मिक, प्रशासकीय, राजकीय, व इतर सत्ता वायत चिंतन होवू शकते. यामध्ये समाजाची स्थिती कळू शकते, समाजाची स्थिती कळल्यानंतर समाजाला दिशा ठरविता येवू शकते. पण यासाठी प्रथम गरज आहे ती म्हणजे समाजातील मुला-मुलींनी शिक्षण घेणे. शिक्षण हा एकच आणि एकच पर्याय समाजाच्या विकासासाठी हातभार लावू शकतो. परंतू आज सध्या परिस्थितीत बंजारा समाजातील शिक्षण घेणाऱ्याचे प्रमाण अजूनही खूपच अल्प प्रमाणात आहे. कारण की दुष्काळ असेल किंवा अत्यंत गरिबीची परिस्थिती असेल या वेळी बंजारा समाजातील तांडा, वाडी, वस्ती वरील लोक कामासाठी इतर ठिकाणी स्थलांतर करीत असतात. तेव्हा अनेक गावातील, तांड्यातील शिक्षण घेणारे युवक-युवती, मुले-मुली या सर्वांना सोबत घेवून कुटुंब प्रमुख कामासाठी भटकंती करीत असतात. त्यावेळी ती सर्व गरिब कुटुंबातील मुले शिक्षणापासून वंचित राहत असते.

महात्मा ज्योतीबा फुले यांच्या शिक्षणाविषयक विचारांचा आदर्श बंजारा समाजातील शिक्षण घेत असलेल्या मुला-मुलींनी घेतला तर समाज परिवर्तनाला व समाजाच्या विकासाला खूप वेळ लागणार नाही. महात्मा ज्योतीबा फुले, शुद्र-अतिशुद्राच्या गुलामगिरीचे, दुःखाचे कारण

अविद्या आहे असे म्हणत. महात्मा फुले यांनी 'शेतक. याचा आसुड' या ग्रंथात म्हटले आहे की,-

विद्ये विना मती गेली ! मती विना निती
गेली!!

निती विना गती गेली ! गती विना वित्त
गेले!!

वित्त विना शुद्र खवले !

एवढे अनर्थ एका अविद्येने केले !!

हा महात्मा फुले यांचा संदेश म्हणजे कांतीकारक तर आहेच पण एक नविन तत्वज्ञान मांडणारा आहे. बंजारा समाजातील शिक्षित, शिक्षणाच्या प्रवाहात असलेले व शिक्षणापासून वंचित असलेले, सर्व मुलां-मुलींनी महात्मा फुले यांच्या विचारांचा आधार घेतल्यास समाज परिवर्तनाच्या दिशेने वाटचाल करू शकेल. अन्यथा आज आपणास दिसून येते की 50 टक्के पेक्षा जास्त लोक तांड्यातून उसतोडणीला महत्वाच्या सणाच्या वेळी म्हणजेच दसरा आणि दिवाळीच्या दरम्यान हे बंजारा बांधव आपल्या परिवारासह आपले विहाड सोबत घेवून उसतोडणीला महाराष्ट्रातील कानाकोपयात पोहचलेले दिसून येतात, दुश्काळ असो अथवा अन्य विकट परिस्थितीमुळे लोक कामासाठी भटकंती करीत असतांना दिसून येते. भटकंती करणाऱ्या या बंजारा बांधवांना तांड्यातच उद्योग निर्मातीचे साधने उपलब्ध करून दिल्यास हा समाज देखील स्थायी रूपाने त्या तांड्यात राहून स्वतःच्या उदरनिर्वाहाची स्वतः करू शकेल. तेव्हा मात्र आपणास बदल दिसून येईल. त्यामुळे या समाजातील अत्यंत दूर्बल आणि गरिब जनतेला देखील विकसित करण्यासाठी शासन आणि सरकार यांच्या वतीने सर्वोत्तम प्रयत्न करणे अत्यंत गरजेचे आहे.

गोर बंजारा समाजातील आजही प्रचलित असलेल्या विचारांचा परामर्श होणे आवश्यक आहे. पारंपारिक बंजारा समुदायातील लोकगणात असे म्हटले जात असे की, 'शिकच शिकावच, शिके राज घडावच, शिके हात घडावच' ही शिकवण याच बंजारा संस्कृतीची देण आहे. म्हणून असे म्हणता येईल की, शिक्षण हें समाज परिवर्तनाचे सर्वोत्तम मुलमंत्र आहे. सामकालीन भारतात बंजारा समाजाला विकासाच्या दिशेने वाटचाल करण्यासाठी लेखनी हा सर्वात महत्त्वपूर्ण साधन असून या साधनाच्या आधारे

समाजाची दिशा बदलण्यास वेळ लागणार नाही.

'माझ्या कल्पनेतील आदर्श समाज हा स्वातंत्र्य, समता, व बंधुता यावर आधारित असेल. या नवसमाज व्यवस्थेच्या रचनेत शिक्षणाची महत्वाची भूमिका असते. त्यामुळे प्रत्येकाला शिक्षणाची उचित व समान संधी असावी. अशा मूलगामी व शाश्वत मूल्यांवर आधारित समाज व्यवस्थेवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा दृढ विश्वास होता. 'शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे. ते जो पिल तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही', असं डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी म्हटलं आहे. समाजात चांगल्या सुधारणा घडवून आणण्यासाठी लोकांनी शिक्षण घेतलं पाहिजे याविषयी ते कायम आग्रही होते. शिक्षणामुळे माणसाला आपल्या कर्तव्यांची आणि हक्कांची जाणीव होते, असं डॉ. बाबासाहेबांचे मत असत.

समकालीन आव्हाने :-

स्वतंत्र भारताच्या 70 वर्षांनंतर देखील बंजारा समाजाला शैक्षणिक, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक तसेच इतर क्षेत्रात पाहिजे त्या प्रमाणात संधी मिळाली नाही, तर काही ठिकाणी जात या आधारावर संधी दिली नाही. तसेच पारंपारिक पध्दतीने तांड्यातील लोकांना राजकीय क्षेत्रात शिरकाव करण्याची संधी उपलब्ध होवू दिली नाही. अपवादात्मक काही व्यक्तींनाच संधी मिळाली. परंतु समाजाचे नेतृत्व करणारे कार्यशील, कर्तव्यशील व्यक्ती जो पर्यंत समाजासाठी लढा उभारू शकत नाहीत, तोपर्यंत समाज संघटित होवू शकत नाही. म्हणून बंजारा समाजाला राजकीय क्षेत्रात बंजारा समाजाच्या लोकसंख्येनुसार प्रतिनिधित्व दिले तर 25-30 पेक्षा जास्त आमदार व 5-6 खासदार इतके सदस्य दिल्यास या समाजाला एक वेगळी दिशा प्राप्त होईल, आणि बंजारा समाज देखील परिवर्तनासाठी सज्ज राहू शकते. म्हणून राजकीय असेल अथवा इतर सर्व क्षेत्रात संधी देवून विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

आजच्या समकालीन युगात बंजारा समाजासमोर अनेक आव्हाने आहेत, या सर्व आव्हानांना सामोरे जात असताना बंजारा समाजाला वेगवेगळ्या समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. म्हणून या समाजाला परिवर्तनाची आणि प्रगतीची दिशा मिळणे फारच गरजेचे असलेले दिसून येते. बंजारा

समाजाला विकासाच्या केंद्रस्थानी आणण्यासाठी सर्वात महत्वाचे म्हणजे शिक्षण आणि शिक्षणाबरोबर अन्य शासकीय सोयी-सुविधा आणि हे सर्व साध्य करण्यासाठी बंजारा समाजाला अनुरूचित जमातीचे आरक्षण देखील मिळणे गरजेचे आहे. आरक्षणाच्या ऐवजी या देशात आणि राज्यात मात्र बंजारा समाजाचे शोषण होत आहे. देश आणि राज्य स्तरावर सर्व वरिष्ठ जाती समूहातून या समाजावर अन्याय, अत्याचार, शोषण, पिळवणूक होत आहे. भारतातील बंजारा समाजावर झालेला अन्याय असो अथवा महाराष्ट्रातील बंजारा समाजावर झालेला अन्याय, हे सर्व प्रभुत्वशाली जाती समूहाच्या माध्यमातून बंजारा समाजाचे शोषण पारंपारिक ते आधुनिक समाजात देखील होत आहे. हे सर्व बंद होण्यासाठी किंवा या बंधनातून मुक्त होण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा आदर्श घेणे आणि त्या दिशेने वाटचाल करणे गरजेचे आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर असे म्हणतात की, 'तरुणांनी राजकारणाकडे नाही तर ज्ञानार्जनाकडे व ज्ञानातून समाज परिवर्तनाकडे लक्ष द्यावे. ज्ञानाची गरीबी नसेल तर तुमची सत्ता नसताना सुध्दा तुम्ही सत्ताधा-यानांही कंट्रोल करू शकाल, एवढी क्षमता या शिक्षणात नक्कीच आहे'. म्हणून बंजारा समाजाला शिक्षण क्षेत्रात पुढे आणणे फार गरजेचे आहे. शिक्षणातून समाज परिवर्तन व विकासाची ध्येय साध्य करता येवू शकेल. 21 व्या शतकातील सर्व आव्हाने आणि आव्हानांना तोंड देण्यासाठी बंजारा समाजाला शिक्षण घेवून संघर्ष करण्याची गरज आहे. संघर्ष हा परिवर्तनासाठी महत्वाचा असतो. कार्ल मार्क्स देखील, भांडवलदार आणि कामगारांच्या शोशणाबद्दल हेच सांगतात की, कामगारांना संघटित व्हा, अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करा, त्या संघर्षात निचित पराभव झाले तर फार मोठे नुकसान होणार नाही, परंतु विजय झाला तर साम्यवादी समाज उदयास येवू शकते म्हणजेच परिवर्तन होवू शकेल. या समाजात सर्वांना समान संधी मिळेल. अशाच प्रकारे बंजारा समाजातील लोकगण एकत्र येवून समाजावरील अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करून समाज परिवर्तनाच्या दिशेने वाटचाल करणे गरजेचे आहे. तेव्हा मात्र बंजारा समाजाची प्रगती, परिवर्तन आणि विकास होवू शकते.

~ अनुक्रमाणिका ~

१.	'नंगारा-घर' व संत सेवालाल सागर संग्रहालय प्रकल्प अभ्यास अहवाल तेजूसिंग पवार	१ - ४
२.	गोरमाटी भाषा व्यवहारे माईर 'अनुस्वारेर उच्चार': एक अभ्यास भिमानीपुत्र मोहन गणुजी नायक	५ - ६
३.	पेनार बानो डॉ. श्रीराम सिताराम यींजरावत	७ - ११
४.	वाते मुंगा मोलारी - हुंमाळो भिमणीपुत्र मोहन गणुजी नायक	१२
४.	गोरुर हालत (कविता) सुरेश मंगुजी राठोड	१३
५.	नघांरा घोराणों - नघांरा घोरावजो आरजूनीया सीतीया भूकीया मेवावत	१४ - १५
६.	नव लक तारा मारतीया रामचंधीया भूकीया	१६ - १७
७.	हुंमाळो (कविता) सुरेश मंगुजी राठोड	१८
८.	प्रतिज्ञा "गोर बंजारा सेवाधर्म" डॉ. सुनिता अशोक पवार	१९
९.	गोरबोली - गोरवाणी (बंजारा भाषा) प्रस्ताव निलेश प्रभू राठोड	२० - २२
१०.	गोर बंजारा लोकसाहित्यातील मानवी जीवनमुल्ये प्रा. नेमीचंद एफ. चव्हाण	२३ - २८
११.	बंजारा समाज आज, काल आणि उद्या प्रा. मोतीराज राठोड	२९ - ३०
१२.	सेवालाल महाराजांचे तत्वज्ञान : एक अध्ययन डॉ. प्रकाश जाधव	३१ - ३३
१३.	गोर बंजारा समाज : शिक्षण आणि समकालीन आव्हाने डॉ. ईश्वर ल. राठोड	३४ - ३७
१४.	गोर बंजारा जमातीची व्यापकता व जेष्ठता प्राचार्य माणिक स. राठोड	३८ - ४२
१५.	क्रांतीवीर सेवालाल बापुचे बोल अन गोर जीवनशैली प्रा. ग. ह. राठोड	४३ - ४६